

УДК 338.45:664.6

ВПЛИВ ВИРОБНИЧО-ЦІНОВОЇ КОН'ЮНКТУРИ НА АДАПТИВНІСТЬ ЛАНЦЮГІВ ДОДАНОЇ ВАРТОСТІ РОСЛИННИЦЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Бокій О. В., к.е.н., с.н.с.

відділу економічних досліджень,

<https://orcid.org/0000-0001-9916-1856>

Інститут продовольчих ресурсів НААН, Київ, Україна

<https://doi.org/10.31073/foodresources2024-22-21>

Предмет. Економічні процеси в ланцюгах рослинницької продукції для забезпечення населення продовольством. **Мета.** Обґрунтування напрямів покращення діяльності та ефективної взаємодії сировинних і переробних підприємств в ланцюгах доданої вартості продукції рослинництва. **Методи.** Для виконання досліджень використано методи: діалектичний – для оцінки тенденцій в галузях переробки рослинницької продукції; статистичний і порівнянь – для економічного аналізу діяльності підприємств; індексний – для оцінки адаптивності сировинних і переробних підприємств; системного узагальнення – для визначення напрямів співпраці підприємств ланцюгу переробки продукції рослинництва. **Результати.** Оцінено стан продукції рослинництва в Україні, який свідчить про переважність низькомаржинальних культур. Виявлено основні проблеми підприємств в умовах сучасних викликів, найбільш критичними з яких є незавантаженість потужностей і недостатність персоналу, перебої з енергопостачанням, порушення логістики, зростання цін на перевезення, забрудненість територій. Здійснено економічний аналіз діяльності виробників харчової продукції і сільськогосподарської сировини. Проаналізовано цінові тренди у ланцюгах доданої вартості продукції переробки рослинництва. За інтегральним показником оцінено адаптивність сировинних і переробних підприємств рослинницької продукції в умовах воєнного стану. Надано пропозиції щодо ефективної взаємодії між переробними підприємствами і постачальниками рослинницької сировини і покращення їх діяльності. **Сфера застосування результатів.** Призначено для фахівців у сфері економічних досліджень, наукових працівників і можуть бути використані в подальших наукових дослідженнях щодо ланцюгів доданої вартості, аналізу діяльності підприємств та галузей продовольчого сектора.

Ключові слова: ланцюги доданої вартості, продукція рослинництва, виклики, продовольче забезпечення, державне регулювання, взаємодія підприємств, інтегральний показник, рентабельність, цінова кон'юнктура.

THE INFLUENCE OF THE PRODUCTION-PRICE CONJUNCTURE ON THE ADAPTABILITY OF THE VALUE ADDED CHAIN OF CROP PRODUCTS IN THE CONDITIONS OF THE WAR IN UKRAINE

Olena Bokiі, Ph.D., Economics, Senior Researcher
of the Department of Economic Research
<https://orcid.org/0000-0001-9916-1856>
Institute of Food Resources of NAAS, Kyiv, Ukraine

Subject. Economic processes in the chains of crop production to provide the population with food. **Purpose.** Substantiation of directions of improvement of activity and effective interaction of raw and processing enterprises in chains of added value of crop production. **Methods.** The research was carried out using methods: dialectical – to assess trends in the fields of crop processing products; statistical and comparisons – for the economic analysis of the activities of enterprises; index – for assessing the adaptability of raw materials and processing enterprises; system generalization – to determine the directions of cooperation of enterprises of the chain of crop processing products. **Results.** The state of crop production in Ukraine was assessed, which indicates the predominance of low-margin crops. The main problems of raw enterprises in the conditions of modern challenges were identified, the most critical of which are the low capacity utilization and of personnel, interruptions in energy supply, disruption of logistics, increase in transportation prices, pollution of territories. An economic analysis of the activities of producers of food products and agricultural raw was carried out. The price trends in the chains of added value of crop processing products were analyzed. The adaptability of enterprises producing raw

and processed crop products in the conditions of martial law was assessed according to the integral indicator. Proposals for effective interaction between processing enterprises and suppliers of crop raw materials and directions for improving their activities were provided. **Scope of results.** Intended for specialists in the field of economic research, researchers and can be used in further scientific research on value chains, an analysis of the activities of enterprises and branches of the food sector.

Key words: value added chains, crop production, modern challenges, food security, state regulation, interaction of enterprises, integral indicator, profitability, price situation.

Постановка проблеми. Досягнення належного рівня продовольчої безпеки, яка є невід’ємною складовою національної безпеки, завжди є актуальною для світу і особливо – для країн, які потерпають від внутрішніх та зовнішніх конфліктів і де, відповідно, збільшується прошарок вразливого населення, яке потребує продовольчої допомоги. Трансформаційні зміни в економіці і суспільстві, безпрецедентні виклики останнього десятиріччя – пандемія, агресія російської федерації в Україні, кліматичні зміни, збільшення викидів та відходів виробництва і відповідно забрудненість біосередовища загострили проблему продовольчого постачання, досягнення Цілей сталого розвитку і взаємодії підприємств на етапах ланцюга створення доданої вартості (ЛДВ). Організаційно-економічні неузгодженості у процесі формування доданої вартості спричинені утрудненою логістикою постачання сировини і готової продукції, посиленням збитковості підприємств окремих галузей харчової промисловості, ростом цін на сировину і продовольство, відсутністю нормальних умов роботи учасників виробничо-збутових ланцюжків. Тому для забезпечення продовольчої безпеки важливо досягти ефективного виробництва сировини і продовольства, їх взаємодії, вдосконалити ланцюжки постачання продовольства та створити належні умови роботи для всіх його учасників. Значну роль у покращенні виробничо-збутового ланцюжка має забезпечення ефективного виробництва і переробки продовольчої сировини. Для визначення подальших перспектив розвитку та взаємодії таких підприємств необхідний їх всебічний аналіз. Тому проблема оцінювання діяльності підприємств ЛДВ рослинницької продукції, їх взаємодії та вдосконалення напрямів їх діяльності в умовах сучасних викликів є своєчасною та актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання діяльності харчових підприємств, які беруть участь у створенні ланцюгів доданої вартості, проблеми доданої вартості у продовольчих ланцюгах дослідили у своїх працях вітчизняні та зарубіжні вчені. Серед вітчизняних напрацювань варто відмітити роботи М. Сичевського, О. Коваленко, О. Шпичака, О. Куця, Л. Філатової, Л. Яценко та інших дослідників [1–4].

М. Сичевський із співавторами дослідили проблему створення доданої вартості у контексті реалізації стратегічного потенціалу продовольчих систем. Дослідники відмітили, що додана вартість стимулює економічну, соціальну й екологічну стійкість і безпосередньо впливає на стан продовольчої безпеки, надаючи імпульс інвестиціям і прогресу [1]. О. Шпичак і О. Боднар оцінили додану вартість експорту зернових та альтернативу його використання в Україні для збільшення обсягу доданої вартості. Зокрема, за використання зерна для годівлі молочної худоби і виробництва молока додана вартість зростає більше ніж у 5 разів порівняно із експортом [2]. Циклічні продовольчі ланцюги створення доданої вартості у контексті циркулярної економіки оцінила О. Коваленко із співавторами. Дослідники надали теоретичне підґрунтя стосовно управління відходами та циркулярної біоекономіки [3].

О. Філатова дослідила потенціал виробництва сировини для продовольства і готової харчової продукції. Автором оцінені перспективи виробництва м’ясної, молочної і борошняної продукції [4].

Серед зарубіжних дослідників варто відмітити роботу N. Jurkenaite & R. Melnikiene, які запропонували шляхи збільшення доданої вартості на прикладі гороху, що включають корми для тварин і сушену продукцію та мають експортну спрямованість [5]. Проблема перероблення відходів на ділянках ланцюга перероблення харчової продукції дослідили S. Bangar із співавторами. Автори акцентували на інноваційній кормовій та біоенергетичні

продукції, яка набуває все більшого розповсюдження. Важливе значення має узгодженість дій виробників, торгівлі і взаємодія із споживачами [6]. Т. Trojanowski відмічає необхідність запобігання деградації навколишнього середовища, яку спричиняють харчові підприємства [7]. А. Shafi із співавторами дослідили глобальні ланцюги постачання продовольства на прикладі Південної Африки, відмітили зниження обсягів зовнішньоекономічної діяльності країни і недостатню частку продовольчої продукції з доданою вартістю у зовнішній торгівлі.

Водночас проблема ланцюгів виробництва продовольства в умовах кризових ситуацій та воєнного стану потребує більш поглиблених досліджень.

Мета дослідження – виявити вплив цінової кон'юнктури на рентабельність ланцюгів обґрунтувати напрями покращення діяльності та ефективної взаємодії сировинних і переробних підприємств в ланцюгах доданої вартості продукції рослинництва.

Матеріали та методи. Основою досліджень слугують діалектичні методи наукового пізнання. Для оцінки тенденцій у галузях рослинництва і переробки використано діалектичний метод. Статистичний метод і метод порівнянь застосовано для економічного аналізу діяльності підприємств ланцюгу переробки рослинницької продукції. За допомогою індексного метода оцінено адаптивність сировинних і переробних підприємств в умовах військової агресії російської федерації. Для визначення напрямів співпраці підприємств ланцюгу переробки продукції рослинництва застосовано метод системного узагальнення. Інформаційною базою досліджень слугують дані Державної служби статистики, Trade Map, ФАО та галузевих асоціацій. Через військовий стан, дані Державної служби статистики обмежені за обсягами інформації.

Результати та обговорення. Рослинницька продукція є основним джерелом корисної клейковини для населення. Згідно з методичними підходами до оцінки рівня продовольчої безпеки, граничний (пороговий) критерій споживання продовольства становить 2500 ккал на добу, з них 55% раціону має забезпечуватися за рахунок продукції тваринного походження, 45% – рослинного [8]. В Україні добове споживання калорій було найбільшим у 2010 році – 2933 ккал. У 2021 році – 2677 ккал і на 70% (1883 ккал) складалося із продукції рослинного походження. За даними ФАО, середньодобова калорійність раціону в країнах ЄС оцінюється на рівні 3400-3500 ккал на добу, у США – 3900 ккал, а частка рослинної продукції відповідає 30% [9].

У сільськогосподарському виробництві країни рослинництво займає майже 80%, що наголошено в Національній економічній стратегії, яку було затверджено у березні 2021 року і доповнено у період повномасштабної військової агресії. Водночас у більшості країн ЄС рослинництво займає 50%, у Польщі – 48% рослинництво і 52% тваринництво. В Україні основна аграрна продукція – зернові культури із низьким рівнем маржинальності, що призводить до недостатньої продуктивності продукції рослинництва. Для порівняння, у Польщі та Німеччині переважають прибуткові високомаржинальні культури, овочі і фрукти – відповідно 49 і 38%. У Стратегії також відмічено високу частку тіншового ринку продукції рослинництва, яка сягає від 25 до 40%. Водночас продукція рослинництва, насамперед сировина з низькою доданою вартістю – пшениця і кукурудза є основним продуктом експорту агропродовольчої продукції і валютних експортних надходжень. Незважаючи на валютні надходження від продукції, втрачається додана вартість і, відповідно, робочі місця [10].

Через недостатній рівень технологічного та фінансового забезпечення і зацікавленості виробників у подальшій переробці продукції, високу маржу зернотрейдерів, світовий попит та розвиненість логістики постачання саме зернових, на подальшу переробку йде менше 20% пшениці, 13% – ячменя і лише 3% кукурудзи, яку у сусідніх країнах з успіхом переробляють на крохмаль, глютен, спирт, лізин тощо.

Здебільшого потужності з переробки рослинної продукції забезпечені власною сировиною, яку виробляє вітчизняне сільське господарство. Динаміка індексів

промислового виробництва свідчить про більш стійкі позиції по харчовій промисловості у порівнянні з національною промисловістю під час пандемії 2020 р. (99 проти 96%), і військової агресії 2022 р. (78 проти 63%), рис. 1.

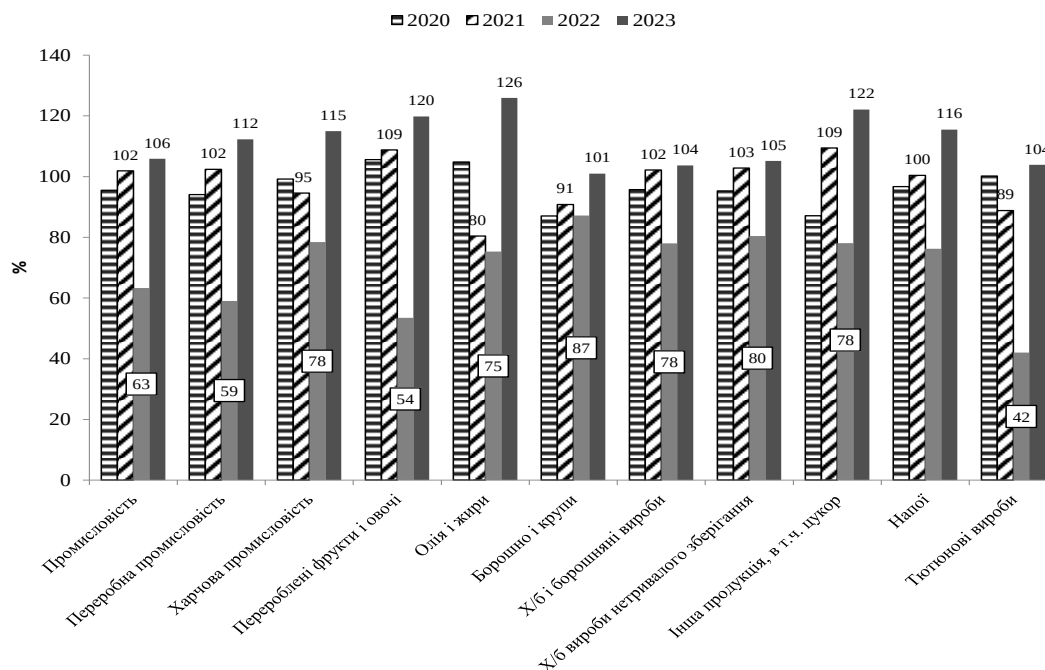

Рис. 1. Динаміка індексів промислового виробництва продукції переробки рослинництва, % до попереднього року

Джерело: сформовано за даними Державної статистики України

По промисловості в цілому у 2022 році виробництво знизилося майже на 40% і несуттєво зросло у 2023 році. Серед галузей переробки харчової продукції рослинництва найгірший показник – у галузі перероблення фруктів та овочів та експортоорієнтованої олії, через забруднення земель і тимчасову окупацію територій. Виробництво борошна і круп скоротилося на 13%, а основної соціальної продукції, хлібобулочних виробів нетривалого зберігання – на 20% [11].

Харчова промисловість та економіка у цілому потерпають від низки проблем, зумовлених повномасштабною агресією російської федерації. Пошкоджені виробничі потужності підприємств та утруднена логістика постачання продукції і сировини для її виготовлення. Населення України, за оцінкою МВФ, скоротилося від 41,0 млн чол. у 2021 р. до 33,4 млн. чол у 2023 р. [12].

Сировинні і переробні підприємства відчувають нестачу кваліфікованого персоналу. Зменшилися площі засіву і відповідно врожаї зернових. Завдяки «зерновим коридорам» відновився експорт пшениці, що водночас призвело і до нестачі якісної пшениці для хлібопечення. Адже трейдери у більшості експортують зерно високого класу. Альтернативні шляхи постачання агропродовольчої продукції на зовнішній ринок наразі блокуються сусідніми державами. Недостатній рівень рентабельності підприємств не дає можливості необхідного поповнення обігових коштів підприємств, стимулювання інноваційного розвитку.

Зважаючи на безперервний процес виробництва більшості харчової продукції, зокрема хліба, критичними є перебої з енергопостачанням на підприємствах. Наявної кількості генераторів недостатньо, а отримана таким чином енергія є значно дорожчою. Суттєва проблема – ріст цін на основні складові собівартості, за необхідності підтримувати соціальну ціну на життєво важливий асортимент продукції. Тому підтримка виробників продовольства і населення з боку держави та інвесторів має бути посилена.

У харчовій промисловості за 2021–2022 рр. обсяги реалізації у вартісному вимірі скоротилися на 12,3% – до 595,9 млрд грн (табл. 1).

Таблиця 1

**Показники харчової промисловості
у ланцюзі перероблення рослинницької продукції у 2022 році**

Вид діяльності	Індекс виробництва, % 2021 р.	Реалізація продукції, млрд грн (% зміни до 2021 р.)	Кількість підприємств, (% зміни до 2021 р.), в т.ч. великих і середніх (разом)	Середня ціна на внутрішньому ринку, грн за 1 кг ¹⁾	Середня ціна експорту, дол. США за 1 кг
10.61 Борошно і крупи, у т.ч.: - борошно пшеничне і житньо-пшеничне	87,2	16,8 (-6,9%)	467 (-29%), в т.ч. 56 (-13,8%)	17,13 (20%)	0,318 (-6,7%)
1.7 Хлібобулочні і борошняні вироби, у т.ч.: - вироби хлібобулочні і борошняні нетривалого зберігання	78,0 80,4	35,0 (-25,3%)	838 (-25%), в т.ч. 190 (-14%)	31,0 (29%) ¹⁾	2,212 (-1,7%)
10.4 Олія і природні жири, у т.ч.: - олія соняшникова	75,3	167,4 (-14,8%)	487 (-29%), в т.ч. 99 (-6,6%)	67,6 (-22%)	1274 (2%)
10.8 Виробництво інших харчових продуктів, у т.ч.: - цукор	66,4	22,1 (10,0%)	744 (-23%), в т.ч. 130 (-12%) 39 (-26%), в т.ч. 18 (-28%)	31,7 (-66%)	0,769 (43%)
10.3 перероблення і консервування фруктів, овочів	53,5	19,9 (-16,2%)	309 (-24%), в т.ч. 51 (-2%)	43,51 ²⁾ (44%)	1,376 ³⁾ (5%)

¹⁾за позицією «Хліб і вироби кондитерські» зазначено ціну на хліб пшеничний з борошна першого сорту;

²⁾ціна на соки фруктов-ягідні станом на грудень 2022 р. та зміна ціни відносно січня 2022 р.;

³⁾експортна ціна на соки фруктові та овочеві.

Джерело: сформовано за даними Державної служби статистики України

Водночас по переробній промисловості показник зменшився на 29,3%, в цілому по промисловості – на 17,6%. За продукцією переробки рослинництва найбільше скоротилася реалізація хлібобулочних і борошняних кондитерських виробів (на 25,3%), за рахунок зміни структури продукції у бік дешевого асортименту, а також реалізація продукції перероблення та консервування овочів і фруктів [11].

Найбільше (майже на третину) скоротилася кількість підприємств з виробництва експортоорієнтованої олії. В середньому по переробних потужностях продукції рослинництва їх кількість зменшилася майже на чверть, у першу чергу за рахунок малих підприємств. Скорочення потужностей, обсягів виробництва та реалізації продукції олієжирової галузі зумовлене у першу чергу втратою потужних підприємств у Запорізькій

області – Мелітопільського і Пологівського заводів, а також Каховської філії АТ «Каргілл», яка входить до ТОП 10 національних виробників нерафінованої олії. Найбільше (майже на третину) скоротилася кількість підприємств з виробництва експортоорієнтованої олії. Обмежено працює Запорізький олієекстракційний завод. Внаслідок російської агресії, міжнародні інвестори покинули український ринок або зменшили обсяги переробки [13]. Водночас олієжирова галузь адаптується до умов, що склалися, і від 2023 р. поступово нарощує обсяги виробництва та експорту продукції.

Кількість великих і середніх підприємств найбільше скоротилася у галузі виробництва хлібобулочних і борошняних кондитерських виробів (25%), через тимчасову окупацію територій.

Ціни на основні харчові продукти на внутрішньому ринку здебільшого зросли, водночас знизилися на кон'юнктуру експортоорієнтовану продукцію – цукор і олію. Експортні ціни на продукцію рослинництва у доларовому еквіваленті змінилися за рік від -6,7% до 5%, за виключенням цукру, ціна на який залежить від ринкової кон'юнктури і зросла більше ніж на 40%.

Таким чином, у переробній ланці продукції рослинництва найбільш негативні тенденції спостерігалися: у виробництві і цінах на продукцію – в галузі перероблення овочів і фруктів; реалізації – хліба і виробів кондитерських, кількості підприємств – у виробників олії та борошна; експортних цін – борошна.

У сировинній ланці ланцюга, галузі *сільського господарства*, у 2022 році, відносно 2021 року найбільше скоротилося виробництво експортоорієнтованих зернових та зернебобових культур – на 37,4%, насамперед за рахунок скорочення посівів та забруднення земель (табл. 2).

Через скорочення засівів та ускладнення міжнародної логістики, у 2022 році зменшився експорт пшениці – на 44% у кількісному вимірі і на 47% – у вартісному. Завдяки узгодженим діям виробників аграрної продукції, експортерів та уряду, диверсифікацію логістики постачання зернових, у 2023 році обсяги експорту зросли на 44% у кількісному вимірі і на 10%. – у вартісному [14].

На 30% скоротилося і виробництво насіння соняшника, зменшилися відповідно і площі засівів, майже на 11% – вирощування ягід і горіхів. Майже не змінилося за рік виробництво картоплі (-2,1%), навіть за скорочення на 5,8% площ засіву. За показником урожайності сільськогосподарських культур підвищилася лише урожайність картоплі.

Одним із визначальних напрямів для забезпечення продовольчої безпеки населення та узгодженості ланцюгів доданої вартості є *цінова політика*. Аналіз ланцюгів рослинницької продукції виявив відмінні тенденції цін на сільськогосподарську сировину і продукти її переробки, насамперед через забруднення земель, тимчасову окупацію територій:

- «зерно – борошно – хліб» – відносно грудня 2021 р. у грудні 2022 р. ціни на пшеницю 3 класу (EXW) зменшилися на 25%, борошно пшеничне першого гатунку (EXW) – на 10%. Водночас споживчі ціни на хліб пшеничний з борошна першого гатунку зросли на 26%, а біржові ціни на пшеницю, з урахуванням зростання валютного курсу зросли на 35%. Ціни на пшеницю та борошно мають сезонний характер, найменшою є ціна у липні-серпні і найбільшою – у січні-лютому. Зниження цін на пшеницю і борошно обумовлено неможливістю її експорту у необхідних обсягах, зменшенням попиту, через скорочення чисельності населення, світовою кон'юктурою [11, 15];

- у ланцюзі «насіння соняшника – олія соняшникова нерафінована – олія соняшникова дезодорована» впродовж грудня 2021 р. – грудня 2022 р. ціни на насіння зменшилися на 22%, а на нерафіновану і дезодоровану продукцію – зросли відповідно на 5 і 19%. На 17% зросли ціни на експортоорієнтований шрот [11, 15];

- у ланцюзі «буряк цукровий – цукор» з грудня 2021 р. по грудень 2022 р. ціни сільськогосподарських підприємств на буряк зросли на 35%, на цукор в Україні і цукор-

сирець на Нью-Йоркській біржі – відповідно на 28 і 32%. Тобто, внутрішні ціни значною мірою залежать від ринкової кон'юнктури [11, 16];

- у ланцюзі «ягідні і плодові культури – соки фруктових-ягідні» впродовж грудня 2021 р. – грудня 2022 р. ціни на сільськогосподарську продукцію скоротилися на 0,6%, а на соки фруктових-ягідні – зросли майже на 50% [11].

Таблиця 2

**Показники сільського господарства
у ланцюгу перероблення рослинницької продукції у 2022 році**

Вид діяльності	Виробництво, тис. т	Реалізація, млрд грн	Площа засіву, тис. га	Урожайність, ц з га	Кількість підприємств, од. (% змін до 2021 р.), в т.ч. великих і середніх	Середня ціна сільськогосподарських підприємств, грн за кг	Ціна експорту, дол. США за 1 кг
01.11 Вирощування зернових, бобових та олійних культур у % до 2021 р.	65193 -36,3	539,1 -31,1	17464 -22,8		26884 (-31%) в т.ч. 1128 (-18%)		
в т.ч.: зернові та зернобобові у % до 2021 р.	53864 37,4		12171 -23,9	45,8 -12,0		6,40 ¹⁾ 1,6	0,239 ²⁾ -5,5
насіння соняшника у до 2021 р. %	11329 -30,9		5293 -20,1	21,6 -12,2		15,04 138,8	0,457 -7,9
01.13 Вирощування овочів і баштанних, корнеплодів і бульбоплодів у % до 2021 р.	38354 -9,0	8,0 -28,4	1770 -10,2		478 (-42%) в т.ч. 35 (-21%)	1,57 -75,0	0,147 ³⁾ -1,34
в т.ч. буряк цукровий у % до 2021 р.	9942 -8,4		184 -18,9	541 12,9			
Картопля у до 2021 р. %	20900 -2,1		1208 -5,8	174 4,8		4,52 -28,2	0,149 -26,7
овочеві культури у % до 2021 р.	7512 -24,4		378 -17,8	200 -7,0		14,03 122,8	
01.24 Вирощування зерняткових, кісточкових фруктів у % до 2021 р.	195 -10,7	3,62 8,15	193 -11,1	116,1 -1,0	424 (-32%) 17 (-37%)	8,13 ⁴⁾ 29,1	0,421 ⁵⁾ -17,3
01.24 Вирощування горіхів, плодових у % до 2021 р.		1,73 -21,7			405 (-25%) 11 (+22%)		

¹⁾Середні ціни на культури зернові та бобові, реалізовані сільськогосподарськими підприємствами, грн/кг;

²⁾Середня експортна ціна 1 кг пшениці і меслину, дол. США;

³⁾Середня експортна ціна 1 кг картоплі, дол. США;

⁴⁾Середня ціна культур плодових і ягідних, реалізованих сільськогосподарськими підприємствами, грн/кг

⁵⁾Середня експортна ціна 1 кг яблук і груш, дол. США/кг.

Джерело: сформовано за даними Державної служби статистики України

Динаміка рентабельності всієї діяльності підприємств сировинного і переробного напрямку у ланцюгах продукції рослинництва свідчить, що зернові та олійні культури є

найбільш прибутковими. У 2021 р. рентабельність була найвищою – 44%, у 2022 р. знизилася до 17,4%. Для борошномельно-круп'яної продукції показник був від'ємним від 2019 року, у 2021–2022 рр. відповідно дорівнював -4,1 і -2,9%.

Покращили результати діяльності виробники хлібобулочної та борошняної продукції і досягли у 2022 році найвищої за п'ять років рентабельності 2,3%, після збитку 2021 року (-0,2%). Однак для виробів хлібобулочних нетривалого зберігання, основний сегмент яких – соціальна продукція, у 2021–2022 рр. показник дорівнював відповідно 0,2 і 0,1%.

Рентабельність підприємств з виробництва олії і жирів коливалася у межах 0,5–0,9% і у 2022 році мала від'ємний показник (-0,1%), табл. 3.

У виробництві овочів, корнеплодів і бульбоплодів, до складу яких входить цукровий буряк, рентабельність зросла від 3,9% у 2020 р. до 7,0% у 2021 р., а у 2022 році – була від'ємною (-12%), вперше за останні десятиріччя. Натомість рентабельність цукру у 2021–2022 рр. дорівнювала відповідно 14 і 13%.

Виробництво зерняткових і косточкових фруктів (яблука, груші, сливи) до війни також було більш рентабельним, ніж їх переробка, у 2021 р. складала 8,9%, а у 2022 р. – зазнала збитків -8,9%. Рентабельність переробленої овочевої і фруктових продукції була на рівні 4-9%. Однак у 2022 році збитки становили – 12,0% по овочевому сегменту і -8,9% по переробленим фруктам.

Якщо порівняти рентабельність сільськогосподарських культур і продуктів їх переробки за більш деталізованими даними 2020 року, найбільше у ланцюгах різняться показники виробництва олії, найменше – в галузі консервування овочів і фруктів (табл. 3).

Таблиця 3

**Рентабельність діяльності підприємств з виробництва сировини
і продуктів переробки рослинницької продукції**

Сировина	Рентабельність всієї діяльності у 2020 році, %	Продукти переробки	Рентабельність всієї діяльності у 2020 році, %	Співвідношення, в.п.
Зерно в т. ч. Пшениця	20,0 33,0	Борошно і крупи	1,4	18,6
		Вироби хлібобулочні і борошняні нетривалого зберігання	0,2	19,8
		Вироби хлібобулочні і кондитерські тривалого зберігання	1,1	18,9
Насіння соняшника	39,4	Олія і тваринні жири	0,5	29,9
Буряк цукровий	-13,5	Цукор	3,2	16,7
		Вироби кондитерські цукрові, шоколад, какао	11,6	24,1
Овочі відкритого ґрунту (крім картоплі)	8,3	Перероблення та консервування овочів і фруктів	-0,1	8,4
Зерняткові та косточкові фрукти	7,9			8,0

Джерело: сформовано за даними Держстату України

У 2022 році, через війну, значно подорожчали логістичні витрати. Приміром, якщо вартість постачання зерна до портів України у 2021 році дорівнювала 30-35 дол. США, у серпні 2022 р. вона зросла до 180-200 дол. США [13]. У хлібопекарській галузі логістичні витрати вперше перевищили сировинні. Високою є розбіжність цін між внутрішніми і світовими цінами на пшеницю і кукурудзу.

Для оцінки адаптивності підприємств і галузей до умов воєнного стану застосовано індекси зміни показників у 2022 р. до 2021 р. Чим менше негативні зміни, тим вищий бал

присвоєно. Інтегральний показник розраховано як сума відповідних балів (табл. 4). Оцінювалися не безпосередньо результати діяльності, а здатність галузі з найменшими втратами пристосувалися до нових викликів. Незважаючи на зниження обсягів виробництва, більш адаптованими у сировинній галузі були підприємства з вирощування овочів і фруктів, у переробній – виробники олії та жирів, а також борошна і круп. Найменш адаптивними були виробники зернових, через високу експортоорієнтованість та ускладнення логістики. Результати даної оцінки сприятимуть прийняттю управлінських рішень для подолання ситуації, що склалася.

Таблиця 4

**Оцінка адаптивності сировинних і переробних підприємств
в умовах воєнного стану 2022 році**

Вид діяльності сировинних підприємств	Рейтинг змін					Вид діяльності переробних підприємств	Рейтинг змін				
	Виробництво	Реалізація	Кількість підприємств	Рентабельність	Інтегральний показник		Виробництво	Реалізація	Кількість підприємств	Рентабельність	Інтегральний показник
01.11 Вирощування зернових, бобових та олійних культур (крім рису)	3	4	3	9	19	10.61. Виробництво борошна і круп	1	2	4	3	10
						10.7. Виробництво хлібобулочних і борошняних виробів	2	5	5	1	13
						10.4 Виробництво олії та жирів	3	3	2	2	10
01.13 Вирощування овочів і баштанних, коренеплодів і бульбоплодів	1	3	4	8	16	10.81 Виробництво цукру	4	1	3	4	12
01.24 Вирощування зерняткових і кісточкових фруктів	2	1	2	6	11	10.3 Перероблення та консервування фруктів і овочів	5	4	1	5	15
01.25 Вирощування ягід, горіхів, інших плодових дерев	2	2	1	7	12						

Джерело: сформовано автором

Аналіз діяльності підприємств, у першу чергу малих і середніх, дозволив виявити наступні варіанти співпраці між переробними підприємствами і постачальниками сировини: 1) вертикально інтегровані виробничі комплекси на умовах співпраці із постачальниками сировини; 2) асоціація зі збереженням самостійності суб'єктів господарювання для досягнення спільної мети (у межах асоціації підприємства об'єднуються для захисту інтересів та змін у законодавстві, обмінюються досвідом та інформацією, застосовують пільгові взаєморозрахунки); 3) співробітництво на умовах кооперації, для отримання синергетичного ефекту; 4) робота на умовах давальницької сировини; 5) співпраця у межах об'єднаної територіальної громади. Зокрема, переробка відходів сільськогосподарського виробництва на потужностях підприємств у межах громади для потреб сільського господарства, переробних підприємств або мешканців цієї

громади; 6) виробництво сільськогосподарської сировини за попередніми замовленнями переробних підприємств (приклад – вирощування відповідних сортів пшениці для помелу на борошно); 7) створення переробного підрозділу на базі сільськогосподарського підприємства, із залученням інтелектуальних, наукових та інших ресурсів. Переробні підприємства, в залежності від умов діяльності і поставлених цілей, обирають найбільш прийнятні для себе умови співпраці і мають можливість поєднувати різні варіанти.

Для зменшення впливу цінової кон'юнктури на рентабельність та адаптивність ланцюгів доданої вартості рослинницької продукції в умовах війни перспективною є взаємодія виробників, передусім малих і середніх, що сприятиме як підвищенню ефективності їх роботи, так і зміцненню територіальних громад, зростанню надходжень до місцевих бюджетів. Серед можливих варіантів такої взаємодії варто виділити наступні:

1) залучення підприємств до складу вертикально інтегрованих комплексів і холдингів на правах підрозділу із широкою автономією (франшиза). Як приклад, розподіл замовлень на виробництво певної партії продовольчих товарів під власною торговельною маркою на потужностях малих і середніх підприємств. Великі торговельні мережі мають власні і залучені сільськогосподарські виробництва в регіонах України, а також підключають переробні підприємства для виконання замовлень. *Переваги* таких об'єднань – розширення ринків збуту, майже постійна зайнятість населення; *недоліки* – можливий диктат цін, адміністрування та небезпека зарегульованості господарської діяльності. Підприємства повинні мати прозорі умови роботи, запобігати недобросовісній конкуренції;

2) кооперація постачальників сільськогосподарської сировини і переробних підприємств-виробників рослинницької продукції. *Переваги* – економія ресурсів і транспортних витрат, швидке повернення обігових коштів. Можливість доопрацювання некондиційного товару сільськогосподарських виробників, використання не лише закладеної у первинну рецептуру сировини, а й аналогів. *Недоліки* – залежність від конкретних партнерів, жорстке дотримання технологічної дисципліни;

3) територіальний кластер. Виробники залучені до програми територіального розвитку громади, що включає, приміром, просування продукції у школах, клубах та залучення територіальних громад до промоакцій, забезпечення продукцією місцевих заходів. *Переваги* – створення робочих місць. Допомога громади, зокрема у частині пільгової або безоплатної оренди приміщення. Залучення до реалізації продукції місцевих торговельних точок на пільгових умовах. *Недоліки* – можлива неперіоритетність певного виробництва у плані розвитку територіального кластеру;

4) формат B2B – виконання малими і середніми підприємствами замовлень кафе, ресторанів, інших закладів громадського харчування. Обсяг реалізації продукції у форматі B2B може становити 30-40% загального товарообігу такої продукції. Обслуговування «вуличної їжі», в тому числі на замовлення міської влади або об'єднаних громад;

5) об'єднання виробників із метою забезпечення необхідних обсягів експорту.

Висновки. Через військову агресію російської федерації в Україні, у 2022 році в ланцюгах доданої вартості рослинницької продукції випереджаючими темпами зменшилося перероблення овочів та фруктів, у сировинному секторі – виробництво експортоорієнтованої пшениці. Позитивним явищем було зростання урожайності цукрових буряків, найменше скоротилися площі засіву овочів. Основні проблеми підприємств пов'язані з критичною гуманітарною та економічною ситуацією, незавантаженою потужностей, нестабільністю і високими цінами на енергоносії та логістику. Економічний аналіз діяльності підприємств свідчить про більш високу рентабельність сировинної продукції, яка і скоротилася випереджаючими темпами. У ланцюгах доданої вартості ціни на пшеницю і соняшник зменшилися, на продукцію переробки зернових і олійних та цукровий буряк зростали випереджаючими темпами. Оцінка підприємств за інтегральним показником адаптивності свідчить, що найбільше

адаптувалися до викликів виробники борошна, круп та олій. Запропоновані напрями співпраці між переробними підприємствами і виробниками сировини та можливості взаємодії між ними допоможуть знизити непродуктивні витрати, підвищити ефективність і адаптивність їх діяльності. Для подолання сучасних викликів необхідно виявити найбільш критичні точки ланцюгів доданої вартості продукції рослинництва шляхом оперативного моніторингу стану галузей продовольчого сектора та визначення їх адаптивності, задіяти необхідні управлінські, технологічні інвестиційно-інноваційні і фінансові інструменти.

Бібліографія

1. Сичевський М. П., Коваленко О. В., Кущ О. І. Механізми забезпечення реалізації стратегічного потенціалу продовольчих систем. *Продовольчі ресурси*. 2020. № 8 (14), С. 7–19. <https://doi.org/10.31073/foodresources2020-14-01>.
2. Шпичак О. М., Боднар О. В. Вигоди та проблеми експорту зерна з України *Економіка АПК*. 2013. № 10. С. 5–15. http://nbuv.gov.ua/UJRN/E_apk_2013_10_3.
3. Коваленко О. В., Бокій О. В., Ященко Л. О. Концептуальні засади формування циклічних ланцюгів створення вартості в парадигмі циркулярної економіки. *Продовольчі ресурси*, 2023, № 11(21). С. 223–237. <https://doi.org/10.31073/foodresources2023-21-22>.
4. Філатова О. М. Проблеми функціонування та шляхи вдосконалення розвитку харчової промисловості України. *Приазовський економічний вісник*. 2021. № 5 (28). С. 25–33. <https://doi.org/10.32840/2522-4263/2021-5-4>.
5. Jurkenaitė N., Melnikienė R. The use of local raw materials for the development of higher value-added chains: the lithuanian case of peas. *Scientific papers-series management economic engineering in agriculture and rural development*. 2022. 22 (3), pp. 337–342. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000886426500035>.
6. Bangar S P., Chaudhary V., Kajla P., Balakrishnan G., Phimolsiripol Y. Strategies for upcycling food waste in the food production and supply chain. *Trends in Food Science & Technology*. V. 2024. 143. 104314.
7. Trojanowski, T. (2020). The Attitudes of Managers Towards the Concept of Sustainable Development in Polish Food Industry Enterprises. *Rocznik Ochrona Srodowiska*. 22 (2). 622–634. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000593378000016>.
8. Методика визначення основних індикаторів продовольчої безпеки. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 05.12.2007. № 1379. <https://www.kmu.gov.ua/npas/99719937>.
9. Faostat. Food and Agriculture Organization of the United Nations. <https://www.fao.org/faostat/en/#data>.
10. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року. Постанова Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 179. <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennva-nacionalnovi-eko-a179>.
11. Державна служба статистики України. www.ukrstat.gov.ua.
12. МВФ оцінив кількість населення України та дав прогноз на найближчі роки. РБК Україна. 17.04.2024. <https://www.rbc.ua/rus/news/mvf-otsiniv-kilkist-naselennya-ukrayini-ta-1713333704.html>.
13. Через війну проти України втрачено до третини переробки українського соняшнику. <https://agroportal.ua/news/ukraina/cherez-viynu-proti-ukrajini-vtracheno-do-tretini-pererobki-ukrajinskogo-sonyashnika>.
14. Trade Map. 2024. <https://www.trademap.org>.
15. АПК Інформ. Ціни. <https://www.apk-inform.com/uk/prices>.
16. Trading Economics (2024). <https://tradingeconomics.com/commodities>.
17. Зернова логістика в 2022 році здорожчала мінімум в 5 разів – які наслідки для виробництва зерна. <https://superagronom.com/news/16521-zernova-logistika-v-2022-rotsi-zdorochchala-minimum-v-5-raziv-yaki-naslidki-dlya-virobnitstva-zerna>.

Reference

1. Sychevskiy, M., Kovalenko, O., Kuts, O. (2020). Mekhanizmy zabezpechennia realizatsii stratehichnoho potentsialu prodovolchyykh system [Mechanisms for ensuring the implementation of the strategic potential of food systems]. *Prodovolchi resursy*. № 8 (14), 7–19. <https://doi.org/10.31073/foodresources2020-14-01> [in Ukrainian].
2. Shchovchak, O., Bodnar, O. (2013). Vvhody ta problemy eksportu zerna z Ukrainy [Benefits and problems of grain export from Ukraine] *Ekonomika APK*, 10, 5–15 http://nbuv.gov.ua/UJRN/E_apk_2013_10_3 [in Ukrainian].

3. Kovalenko, O., Boki, O., Yashchenko, L. (2023). Kontseptualni zasady formuvannia tsyklichnykh lantsiuhiv stvorennia vartosti v paradyhmi tsyrkuliarnoi ekonomiky [Conceptual foundations of the formation of cyclic value chains in the circular economy paradigm]. *Prodovolchi resursy*, 11 (21). 223–237. <https://doi.org/10.31073/foodresources2023-21-22> [in Ukrainian].
4. Filatova, O. M. Problemy funktsionuvannia ta shliakhy vdoskonalennia rozvytku kharchovoi promyslovosti Ukrainy [Problems of functioning and how to improve the development of the food industry of Ukraine]. *Pryazovskyi ekonomichnyi visnyk [Priazov Economics Herald]*, 2021. № 5 (28). C. 25–33. <https://doi.org/10.32840/2522-4263/2021-5-4> [in Ukrainian].
5. Jurkenaite, N., Melnikiene, R. (2022). The use of local raw materials for the development of higher value-added chains: the lithuanian case of peas. *Scientific papers-series management economic engineering in agriculture and rural development*, 22 (3), 337–342. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000886426500035>.
6. Bangar, S. Chaudharv, V., Kaila, P., Balakrishnan, G., Phimolsiripol, Y. (2024). Strategies for upcycling food waste in the food production and supply chain. *Trends in Food Science & Technology*, V. 143. 104314.
7. Trojanowski, T. (2020). The Attitudes of Managers Towards the Concept of Sustainable Development in Polish Food Industry Enterprises. *Rocznik Ochrona Srodowiska*, 22 (2). 622–634. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000593378000016>.
8. Metodvka vyznachennia osnovnykh indyktoriv prodovolchoi bezpeky [Methodology for determining the main indicators of food security]. *Zatverdzheno postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 05.12.2007 r. № 1379* [Approved by resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine for 05.12.2007 № 1379]. <https://www.kmu.gov.ua/npas/99719937> [in Ukrainian].
9. Faostat. Food and Agriculture Organization of the United Nations. <https://www.fao.org/faostat/en/#data>.
10. Pro zatverdzhennia Natsionalnoi ekonomichnoi stratehii na period do 2030 roku. *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 03.03.2021 r. № 179* [On the approval of the National Economic Strategy for the period until 2030. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 03.03.2021 № 179] <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnovi-eko-a179> [in Ukrainian].
11. State Statistics Service of Ukraine. www.ukrstat.gov.ua [in Ukrainian].
12. MVF otsinyv kilkist naselennia Ukrainy ta dav prohnoz na naiblyzhchi roky [The VF estimated the population of Ukraine and gave a forecast for the coming years] (2024). RBK Ukraina. <https://www.rbc.ua/rus/news/mvf-otsiniv-kilkist-naselennya-ukrayini-ta-1713333704.html> [in Ukrainian].
13. Cherez viinu proty Ukrainy vtracheno do tretyny pererobky ukrainskoho soniashnyku [As a result of the war against Ukraine, up to a third of Ukrainian sunflower processing was lost] (2023). <https://agroportal.ua/news/ukraina/cherez-viynu-proti-ukrajini-vtracheno-do-tretini-pererobki-ukrajinskogo-sonyashnika> [in Ukrainian].
14. Trade Map (2024). <https://www.trademap.org>.
15. APC Inform. Prices (2024) <https://www.apk-inform.com/uk/prices>.
16. Trading Economics (2024). <https://tradingeconomics.com/commodities>.
17. Zernova lohistyka v 2022 rotsi zdorozhchala minimum v 5 raziv – yaki naslidky dlia vyrobnytstva zerna [Grain logistics in 2022 became more expensive at least 5 times - what are the consequences for grain production] <https://superagronom.com/news/16521-zernova-logistika-v-2022-rotsi-zdorozhchala-minimum-v-5-raziv--yaki-naslidki-dlya-virobnitstva-zerna>.